

PRIMERA PONÈNCIA

PERSISTÈNCIA A BÉTERA DE L'ORDE DE CALATRAVA I ELS SEUS COMANADORS (1606-1812)

Joan M. Pons Campos

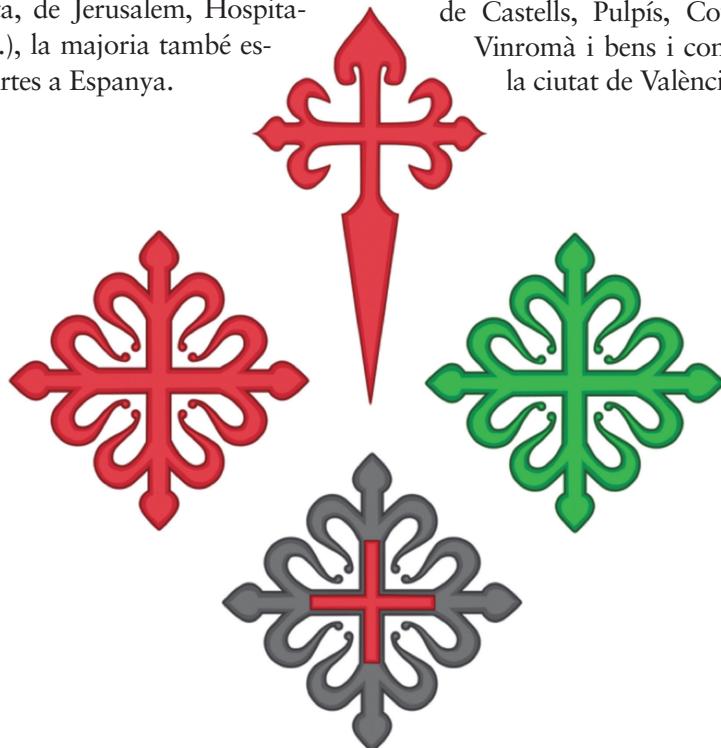
INTRODUCCIÓ

El tema que els presente, crec que els podrà sorprendre. Intentaré aclarir-lo el millor que puga desenvolupat-lo en dos parts. A la primera explicaré com l'Orde de Calatrava va estar present a Bétera a ple rendiment fins l'any 1633 i més tard d'una manera tènue, fins meitat el segle xix. Això desbarata completament la falsa creença de què els cavallers de Calatrava havien transmet tot el domini als barons Bétera. El contingut d'esta primera part ho vaig abordar àmpliament en un llibre dedicat a la Junta de Montes publicat l'any 2004, però no vaig estendre'm en parlar dels personatges que assoliren el títol de Comanador de Bétera (1606-1812), i, per tant, serà eixe l'objectiu de la segona part de la meua comunicació.

ASPECTES GENERALS

L'Orde de Calatrava és una de les quatre institucions genuïnament peninsulars nascudes durant la Reconquesta per a complir la doble funció de militar i de religiosa (de l'Orde monàstica cistercenc). S'encarregava de defensar les possessions cristianes front el domini musulmà, tal com ho havien fet els Creuats en Terra Santa (ordes del Temple, de Malta, de Jerusalem, Hospitalers...), la majoria també establertes a Espanya.

Fundada a la població de Calatrava la Vieja, a Ciudad Real, seria introduïda a la Corona d'Aragó per Alfons I en el segle XII a Alcanyís (Terol). D'aquí entraria al Regne de València participant en les campanyes de conquesta de Jaume I, obtenant com a recompensa les possessions o feus de Xirivella, Massanasa, Bétera y Bofilla, Massamagrell –que formarien part d'un vincle comú–; Begís, rendes en Borriana, Castell de Castells, Pulpís, Coves de Vinromà i bens i convent a la ciutat de València.

1. Creus de les quatre Ordes militars hispanes (dalt, Santigo, dreta, Calatrava, esquerra, Alcàntara, i baix, Montesa)

ORGANITZACIÓ DE L'ORDE DE CALATRAVA

- **MESTRE.** Primer dignatari elegit per majoria en el Capítol General. El càrrec era vitalici, encara que podia renúnciar o ser destituït per causa greu. Exercia jurisdicció completa sobre les persones de l'Orde i els vasalls.
- **COMANADOR MAJOR.** Lloctinent del Mestre, vicari i governador de l'Orde en cas de vacant. A partir de 1348 va haver un Comanador Major d'Aragó a Alcanyís,
- **CLAUER.** Tenia confiades les claus del castell i convent i substituïa al Comanador Major en les seues funcions –es poden identificar amb els alcaids–.
- **PRIOR.** Religiós profés que poesia uns trets de prelat.
- **COMANADORS.** Cavallers distingits de l'Orde a quins es conferia de per vida el govern d'alguna vila o lloc i el gaudiment d'unes rentes com premi al bons serveis.
- **FRAIRES.** Tots els calatrus, tant eclesiàstics com llecs.

DOMINI ABSOLUT DE L'ORDE DE CALATRAVA A BÉTERA (1238-1386)

L'ORDE DE CALATRAVA A BÉTERA

Pel que fa al cas de Bétera, podem establir tres períodes històrics de la influència de l'Orde de Calatrava:

1. DOMINI ABSOLUT (1238-1386)

- Període estable (1238-1344)
- Crisi política (1345-1386)

2. CONDOMINI o DOMINI DIRECTE (1386-1633)

- Entesa pacífica Barons-Orde (1386-1477)
- Pugna pel domini (1477-1633)

3. RENDA I COMANDA (1633-1855)

- Comanadors de Bétera (1602-1812)
- Renda i finiquitació (1813-1855)

La següent taula correspon al primer període, on podem trobar els esdeveniments més importants.

- El 8 de juliol de 1237, abans de materialitzar-se les rendicions, Jaume I feia lliurament al Comanador d'Alcanyís, fra Lope Martín, els llocs de Bétera i de Bofilla, dels que es va possesionar l'abril de 1238. [Veure document 1]
- L'any 1246 va haver un acord entre els calatrus i la diòcesi per al pagament dels delmes i possibilitar de convertir Bétera i Bofilla en cristianes.
- L'inici del segle XIV va estar marcat per un conjunt de problemes fronterers entre el terme de Bétera i els pobles confrontants.
- Entre 1275 i 1277, Bétera i Bofilla participaren d'una revolta anticristiana i varen perdre les seus constitucions de rendició que havien de tornar a pactar amb el rei a canvi del pagament d'una gra suma de diners.
- Març de l'any 1307, s'obté del rei Jaume II el perdó de gravàmens de lleuda, peatge i del pes i mesura pels deu anys següents.
- En 1329, els cavallers de Calatrava van aconseguir un privilegi real per a exercir la jurisdicció civil en els dominis de Bétera i de Buyla en nom del rei.
- Una escissió es va produir en el si de l'Orde que 1345 es va traduir en Bétera, en una pugna per la consecució del lloc d'alcaide, entre partidaris de diferent signe, apel·lant a la Santa Seu per a què decidís.
- De nou va sobrevindre la problemàtica religiosa i a l'octubre de 1347, el rei expedia una autorització als calatrus per a expulsar de Bétera i de Buyla als sarraïns. El privilegi no va ser portat a la pràctica.
- En 1347 s'inicien els enfrontaments contra la Unió i té lloc la *Batalla de Bétera*.
- En els anys de 1348 a 1352, Pesta Negra. Al setembre de 1348, l'Orde demanà Pere IV que rebés sota la seu protecció els llocs i persones que vivien en tot el seu domini.
- Entre 1356 i 1365 es produí la Guerra dels dos peres. Bétera és ocupada per les forces castellanes i el rei obligà en 1364, desabilitar el castell i les muralles.
- El 29 d'agost del mateix any, el rei disposava que totes les rendes que percebien els calatrus en aquells regnes foren embargades. Això suposaria que Bétera i els altres llocs vinculats a l'Orde passaren per algun temps a dependre directament de la Corona.

De la relació de fets històric anteriors, en comentaré dos. En primer lloc, la peculiaritat religiosa de Bétera i Bofilla –úniques poblades per musulmans dels dominis calatravus– que contravenia la raó de ser dels calatravus com a defensor acèrrims de la fe cristiana. Com hem vist, varen ser en dos ocasions que intentaren expulsar als mudèjars per a repoblar-les de cristians, però sense obtindre cap èxit; ho impedia els privilegis que estos havien obtingut des que es rendiren pacíficament. [Veure document 2]

En segon lloc, destaque la ruptura de relacions entre Castella i la Corona d'Aragó per la “guerra dels dos peres”, que deixaren aïllades les comunicacions de les poblacions calatraves al regne de València amb el Gran Mestre establert a Castella. La situació suposava un crevant econòmic perquè impedia el cobrament amb tota normalitat dels emoluments, censos i rendes que eren enviades al Mestre, i l'obligava a fer alienacions i arrendaments de territoris a diferents cavallers valencians.

Una eixida factible consistí en el traspàs del domini útil a alguna família poderosa que pogués reunir tots els censos i rendes dividits, a títol d'Emfiteusi. La persona més apropiada resultà ser el governador de Mallorca i ambaixador de diversos regnes, En Pere Boil i Castellar. El 16 d'agost de 1386, junt a la seua esposa, subscriuen el contracte Emfiteutic per onze anys i es convertia en el primer Baró de Bétera. [Veure document 3]

A partir d'aquell moment, quan arribava el termini del contracte, es celebrava una *Concordia* que tant podia fer prolongar

la tinença emfiteutica, com també podia extingir-la. En el darrer cas, hauria de retornar Bétera a mans de l'Orde, però abans, els calatravus haurien d'abonar als barons el valor de les millors realitzades i una fiança de 17.500 florins d'or. Les Concordies havien de ser aprovades per mitjà de bula papal.

D'esta manera, el poder sobre Bétera quedava compartit; per una banda, l'Orde mantenya el Domini Directe –conservava la propietat–, mentre que per l'altra, als barons se'ls conferia el Domini Útil –dret sobre els productes del territori, sense ser propietaris–, és a dir, s'originava una mena de *Condomini*.

A continuació expose els fets més rellevants d'esta segona fase de la influència calatrava.

La lluita pel recobrament íntegre de Bétera per part de l'Orde, sobretot al llarg del segle XVI, va conduir a un conflicte llarg i tens. El greu problema rau en els drets i privilegis reals aconseguits pels barons per als territoris que gestionaven i, més encara, en l'extraordinària quantitat de diners que havia de pagar el Mestre calatrau als barons per les millores constants efectuades.

No podent fer front als impediments, s'arribaria a una Concordia en 1602. El senyor de Bétera, cedia i renunciava al dret de millora i als 17.500 florins d'or que l'Orde havia de satisfer en cas de la restitució. A canvi, s'establia una llarga tinença de l'emfiteusi, que ja no seria xifrada en anys sinó per *huit vides*, i al pagament de les millores realitzades sols a partir de la firma de l'acord.

CONDOMINI O DOMINI DIRECTE DE L'ORDE DE CALATRAVA A BÉTERA (1386-1633)

- El 16 d'agost de 1386, Pere Boil i Caterina Dies, la seu dona, subscriuen amb el Mestre de Calatrava, la possessió emfiteutica i censal de Bétera, Massanassa, Xirivella i Massamagrell, per onze anys i l'assignació de 25 florins d'or aragonesos cada any.
- En el 1392, Joan II transferia al segon baró, Ramon Boil i Dies, una sèrie de drets que la Corona mantenía en Bétera.
- Concordia de 1418: el Mestre de l'Orde aprova d'ajornar la devolució dels llocs fins quan els volguera recuperar, satisfent als Boil les millores hagudes i 17.500 florins d'or.
- En el 1428, el rei atorga als mudèjars de Bétera un privilegi pel qual no han de pagar cap impost de mercaderia pels llocs de la reialesa.
- La baronia obté en 1437 del rei Alfons V, la jurisdicció Criminal Alta i Baixa amb el Mixt i Mer Imperi.
- En 1477, els calatravus exigiren la restitució de Bétera i demés llocs, no habent entesa fins que el Tribunal de la Rota de Roma sentenciat en favor dels Barons, en 1525.
- Continuen les divergències; la sentència de 1583, declarava que l'Orde havia de pagar al senyor de Bétera el pactat en 1418.

No obstant, sorgí un altre inconvenient. Es suposava que la tinença emfítèutica originada per la nova Concòrdia, hauria de durar per espai de més de 125 anys, però en la realitat tan sols va quedar en vint-i-un anys, degut una anòmala successió baronial. El poden comprovar en la taula de la dreta.

En Guillem de Rocafull va promoure un plet contra Joana Boil en el primer moment d'assabentar-se del propòsit de Na Joana. També l'Orde va seguir molt a prop esta problemàtica i en 1610, expulsats els moriscos beterans, es dictar un segrest dels bens de la baronia, ja que N'Elena Vives de Boil, havia començat a alienar terres de Bétera sense cap aprovació de l'Orde.

La sentència del Suprem Consell de la Corona d'Aragó, publicada en Madrid el 11 d'agost de 1623 i ratificada en 1626, donava per provat que, des de Joana Boil fins als fills de Jaume Sorell, s'havia produït una tinença totalment il·legítima de la Baronia.

Malgrat la sentència, la pugna entre els Sorells i els Rocafull continuaren existint. Gaspar de Rocafull va ser empresonat en 1631, davant la protesta de l'Orde, per haver aconseguit del Papa el seu beneplàcit contra els Sorells, quan tots dos eren cavallers de Calatrava. Més tard la pugna es centrà per la possessió de Massalconill. Els ecos dels enfrontaments no es deixaren de sentir fins l'any 1646.

No obstant la situació suscitada, per a l'Orde les anòmals successions eren considerades vàlides a efectes de les *vides* pactades en l'última Concòrdia i el 30 de setembre de 1633 era signada una de nova. En esta ocasió, els calatrus volgueren acabar per a sempre totes les desavinences suscitàdes al llarg de quasi 150 anys

LES "HUIT VIDES" DE LA CONCÒRDIA DEL 1602

- **PRIMERA VIDA:** Ramon Vives de Boil i Vich, subscriptor de la Concòrdia, qui havia testat en favor de la seua filla il·legítima.
- **SEGONA:** Isabel Vives de Boil, qui en 1606 testava en favor de:
- **TERCERA:** Guillem Rocafull, net del V baró de Bétera, En Francesc Vives de Boil i de Boil, i nebot seu. N'Isabel, es va fer monja deixant com a curadora de la baronia a sa tia:
- **QUARTA:** Joana Vives de Boil i Pons, que ignorant el testament d'Isabel, es va arrogar amb el títol de baronessa nombrant successora a la seua tia:
- **QUINTA:** Elena Vives de Boil i Lladó, qui atorgà el títol al seu fill:
- **SEXTA:** Jaume Sorell i Vives de Boil, era de l'hàbit de Calatrava i nomènà successor al seu fill.
- **SÉPTIMA:** Lluís Sorell i Valterra, qui es va veure obligat a traspassar la Baronia per una sentència (1626) del Suprem Consell d'Aragó als Rocafull.
- **OCTAVA:** Gaspar de Rocafull i de Boil, per mort de son pare, l'esmentat Guillem Rocafull.

fent declinar les seues aspiracions sobre el retorn del domini de Bétera i de les altres poblacions vinculades. Així que, la possessió del vincle era atorgada com emfiteusi perpètua als barons, subsistint únicament el pagament de censals, el que era entregat al Prior del convent de Santa Maria de Calatrava de València i la renda i pensió de la Comanda. [Veure document 4]

D'esta manera començava la tercera etapa que anomene: *Renda i Comanda de Bétera*, que analitzaré a continuació en la segona part.

COMANDA COMANADORS DE BÉTERA

Com ja hem vist, Bétera, Bofilla, Massanasa i Xirivella eren entregades en franca propietat a l'Orde de Calatrava en 1237, configurant un vincle comú que hauria de pertànyer al Comanador d'Alcanyis.

2. Cavaller amb l'hàbit de Calatrava

Al vincle es va afegir la població de Massamagrell en 1271, després d'uns anys en mans de diversos cavallers. Bofilla va desaparèixer com a entitat poblacional cap l'any 1350, sent el seu territori i població absorbides per Bétera. Massamagrell era segregada del vincle amb autorització de l'Orde, per a ser traspassada a altra línia de la família Boil.

A la Concòrdia de l'any 1602, signada entre l'Orde de Calatrava i En Ramon Vives de Boil, quedava instituïda la *Comanda* que hauria de dur el nom de Bétera –cal advertir que el vincle no va suposar mai una *comanda* específica abans d'este precís moment, contrariament al que apareix en diverses publicacions-. Esta fundació implicava que un cavaller distingit de l'Orde (*comanador*) havia d'administrar de forma vitalícia els drets inherents al domini calatravu en els llocs vinculats, amb el gaudiment d'una pensió com a premi pels seus bons serveis.

La designació d'esta persona era competència exclusiva del Rei, qui havia assolit el 1523 la funció de Gran Mestre de l'Orde. La renda que havia de rebre el *comanador* va ser estipulada inicialment en 500 ducats anuals, que variaria a partir de què fou transmès el Domini Directe a la Baronia (1633).

L'any 1603, el Capítol general de l'Orde celebrat a Valladolid acordava que la recent creada a *Comanda de Bétera* havia d'aportar d'ací endavant una *Llança*, és a dir, un dels 330 homes que els comanadors havia d'ofrir en servei d'armes al rei en les “*guerres contra els infidels*”. Esta persona era proveïda pel comanador de: “*caballo ligero, y las armas una celada Borgoñona, una coraça con su ristre, y escarcelas largas, braçales, y guardabrazos, y guanteletes,*

y lança de armas, con su hierro d'epunta de diamante”.

La *Comanda de Bétera* subsistí fins principis del segle XIX, en què la *Batllia* –institució que governava i administrava el Patrimonio Reial– feu càrrec de les rendes i drets de les Ordens militars religioses d'Espanya, cessant la figura del Comanador. Això seria així fins que es van dissoldre les Ordens de cavalleria militars-religioses d'Espanya, en 1855. En Vicent Dasí i Lluesma, Marquès de Dos Aguas, el corresponent satisfer les darreres quantitats anuals pel concepte de d'extinta *Comanda*, que per aquella època ascendia a 60.000 reals de velló.

2

Es desconeix l'existència d'un Comanador entre els anys de 1602 i 1606.

I. Nicolàs Casalduch i Dassío (1606-1617)

El darrer dia de l'any 1606 prenia possessió de la comanda de Bétera, En Nicolàs casalduch i Dassío (olim Francisco Dassío), cavaller de l'Orde de Nostra Senyora de Calatrava. A més de Justícia Civil en València, era V Baró de la Pobla Tornesa i de la Sierra de Encarcerán, Señor de la baronia de Borriol, de Benicasim i de la tinença del Castell de Montornés. En el moment de la presa de possessió, la Comanda estava valorada en 187.500 maravedís.

Va contraure matrimoni en primeres núpcies amb Lluïsa Oliver i en segones amb Mariana de Castellví, en 1580, sense obtindre cap descendència tot que si va deixar fills il·legítims. Fixà la seua residència en València, on hauria de morir el 17 de febrer de 1617, sent soterrat al capítol de la Seu.

RENTA DE LA COMANDA DE BÉTERA EN EL SEGLE XVIII

ANY	RENDA EN REALS
1711	5.106
1712	5.118
1733	6.617
1736	6.600
1757	6.416
1766	6.416
1767	6.416
1775	6.416
1796	6.600

Font: Juan de A. Gijón, La casa de Borbón y las Órdenes militares... (completat per l'autor)]

ELS COMANADORS DE BÉTERA

Comença ací una relació biogràfica dels detentors del títol de *Comanador de Bétera*, honor obsequiat pels reis, des de Felip IV a Carles IV, a persones distingides pels seus mèrits, generalment, a partir de 1652, a militars.

3

II. Fernando Pizarro i Orellana (1617-1652)

Escriptor i erudit natural de Trujillo (Càceres), marqués de la Conquesta. Es llicencià en Dret per la Universitat de Salamanca, on exercí de professor. Autor de gran quantitat de obres de caràcter jurídic, històric i biogràfic, de les que destaca *Varones ilustres del Nuevo Mundo* (1639). Era net del conqueridor Hernando Pizarro, germà de l'iniciador de la conquesta del Perú, Francisco Pizarro.

Va ocupar diversos càrrecs públics de l'Estat en Sevilla, Granada

y en la Corte de Madrid, fins ser elevat a ministre del Consell Suprem de Castella per Felip IV, a més d'Oidor del Real Consell de les Òrdens i recopilador de les lleis castellanes. Va ser també Alferes Major de la ciutat de Trujillo, Alcaide de la seua fortalesa i Patró del convent de la Mercè de dita ciutat.

La seu trajectòria com escriptor l'impulsà a ser protector de dos grans figures literàries: Tirso de Molina (Gabriel Téllez) i Miguel de Cervantes. Respecte a la seua comanda, va escriure: *La Estafeta i por la Orden de Calatrava*

3. Palau dels Casalduch a Sierra de Engarcerán
4. Casa senyorial dels Pizarro, a Trujillo (Càceres)
5. Obra de F. Pizarro com a Comanador de Bétera

sobre la Encomienda de Bétera, que su Majestad le hizo.

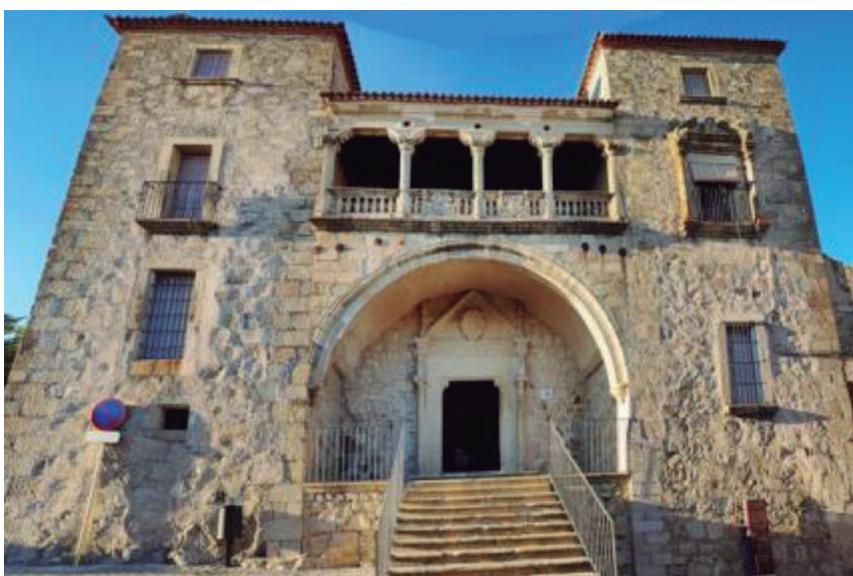
Fernando Pizarro va haver de reclamar Gaspar de Rocafull i Boil, el cànون i la pensió de la Comanda de Bétera des de l'any 1633 fins al de 1638.

III. Gabriel Sarmiento de Quirós i Sotomayor (1652-1660)

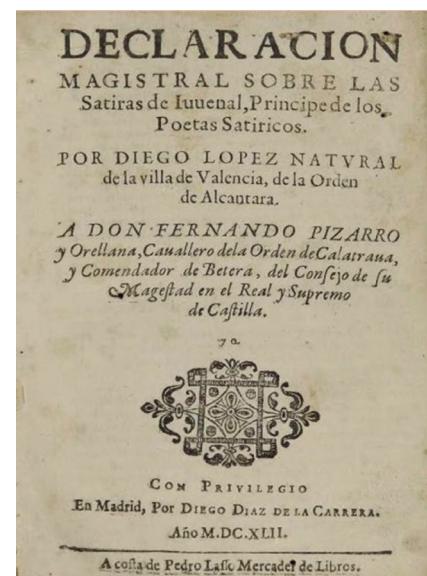
Cavaller de l'Orde de Calatrava, IV Senyor de Mos, i de la jurisdicció de Torroso, Justanes i Tourón. Mestre de Camp de l'exèrcit d'infanteria de Galícia en les guerres contra Portugal. La seu gestió en este càrrec li va valer l'obsequi pel rei Felip IV del títol de Comandador de Bétera.

IV. Ramon Rocafull-Puxmarín i Mercader (1660-1684)

XIV Baró de Bétera i II comte d'Albatera. Va casar en 1651 amb Elysenda Rocabertí i Sa Fortesa, comtessa de Rocabertí, de Peralada i Formiguera, marquesa d'Anglesola.

4

5

6. Escut de la família noble de Quirós
 7. Escut de la família noble dels Rocafull
 8. Escut heràldic dels Elgueta a la casa natal de Baltasar en Atienza(Guadalajara)

V. Gillem M. Rocafull i Rocaberti (1684-1728)

Baró i Comanador de Bétera. Assolí igualment els títols de IV marqués d'Anglesola, II comte d'Albatera, comte de Santa Maria de Formiguera, marqués de Terranova i duc de Mandas. En definitiva, era senyor de seixanta viles i llocs, amb dèsset castells i disposava de més de cinc mil vassalls. Per això, en 1703 el rei Felip IV el distingí amb el títol de Gran d'Espanya.

Durant la seua infantesa, va ser criat a Bétera, sent el seu preceptor el rector de la parroquia, mos-sen Bertomeu Vendrell.

Va assistir amb els seus vassalls a la defensa de l'Empordà (1673), i d'altres places com de Roses (1674), de Sant Llorenç de Cerdans (1691), per orde del duc de Medina Sidonia, o de Pont de Molins (1692) o a la de Barcelona (1678) on tenia al seu càrrec la protecció del moll del port.

La seua intervenció va ser decisiva en la construcció del temple barroc de la Basílica de La nostra Senyora del Pilar de Saragossa, on a proposta seuva el temple es va rematar per mitjà de cúpules.

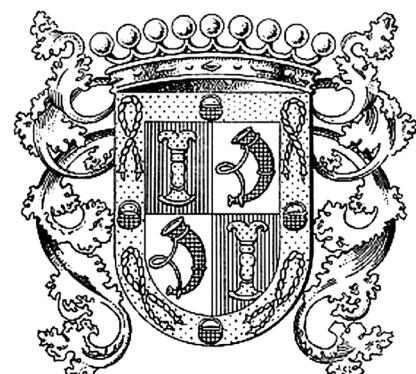
Va mantindre contacte amb alguns escriptors com Francisco Garrau, rector del Col·legi de la Companyia de Jesús de Mallorca, qui li va dedicar *El Savi instruit de la Naturalesa*, (València, Imprenta de Jaime de *Bordazar, 1690).

Era molt entusiasta participant en la lidia de bous que tenien lloc en celebracions festives i commemoratives a València, de les quals han deixat constància obres poètiques de l'època.

Es va casar amb la seuva neboda Antònia –filla de la seuva germana Joana–, comtessa d'Aranda, vescomtessa de Rueda i Viota, marquesa de Vilueña, entre altres més

6

7

8

títols. No va tindre fills i part dels títols varen passar al seu cosí segon, Juan Antonio de Boxadors Pacs i de Pinós, exceptuant els vinculats a l'Orde de Calatrava en el Regne de València que, després d'un llarg litigi que finalitzaria en 1751, recaigueren en la família Rabassa de Perellós, emparentada d'antic amb la de Vives de Boil,

VI. Baltasar de Elgueta i Vigil (1732-1737)

Tinent Coronel de les Reals Guàrdies de Corps i arquitecte. Va ser nomenat Intendent General de les obres del Palau Reial de Madrid i era a més Consiliari de les tres arts liberals. Deixà la comanda de Bétera per a prendre possessió de la de Museros que pertanyia a l'Orde de Santiago, en la que ingressaria pocs temps després.

VII. Domingo Portocarrero i Funes de Villapando (1737-1750)

Nascut en el 1693, obtingué el títol de Marqués de Mancera pel matrimoni amb Mariana de Tole-

do, IV marquesa de dit títol. Era senyor de la casa de Luzón i Gran d'Espanya.

Es dedicà a la carrera militar arribant a ser Coronel de Caballeria (1724), Exempt de la Companyia Espanyola de Guàrdies de Corps, en grau de tinent primer (1737); Mariscal de Campo (1741) i nombrat Tinent General i Conseller de Capa y Espasa del Consell de Guerra, en 1744.

El mateix any que aconseguia l'honor de mans de Felip V de ser nomenat Comanador de Bétera (2 de juliol del 1737) “*per les seus especials circumstàncies*”, va rebre l'hàbit de Calatrava i era distingit com Administrador Perpetu de la Comanda de Peraleda, per l'Orde d'Alcàntera.

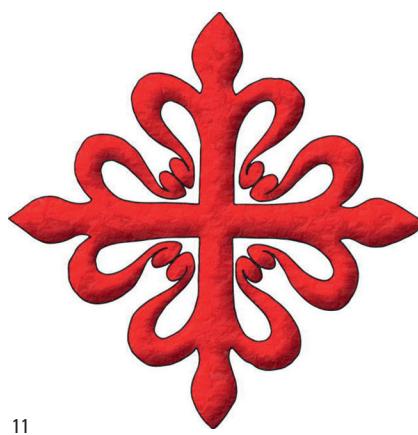
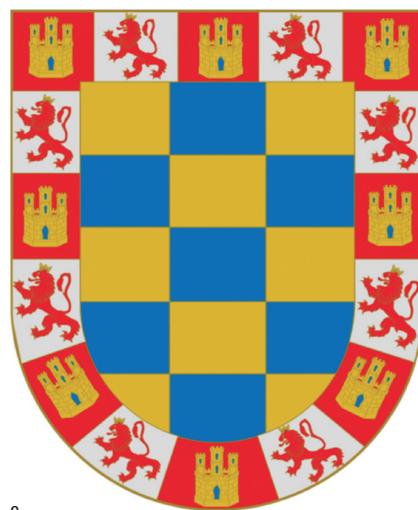
L'ajuntament de Madrid el va atorgar el títol de *Fill Il·lustre* de la ciutat.

VIII. Luis de Córdoba i Córdoba Laso de la Vega (1751-1796)

Entrà al servei del rei com Guàrdia de Marina, ascendent per tots els graus fins arribar a ser Capità General de la Reial Armada en 1783.

En 1730 fou elegit com escolta de l'infant Carles de Borbó en el seu viatge a Itàlia. Participà en diversos combats navals, com en la presa de la ciutat d'Orà en 1732 i en la reconquesta de Nàpols i Sicília dos anys més tard. Per una acció contra els algerians, Ferran VI li concedí la Comanda de Bétera. Dirigí campanyes combinades entre l'Armada espanyola i la francesa. Apressà naus angleses destinades a Amèrica i a la India. Per accions com estes, va ser condecorat amb la Gran Creu de Carles III.

9. Escut nobiliari dels Portocarrero
10. Retrat de Luis de Córdoba i Córdoba (Sevilla 4-12-1706 / San Fernando 29-9-1796)
11. Creu de Calatrava (en el seu origen, el color era negre)

Es distingí en la guerra contra Gran Bretanya, batent en 1782 l'esquadra anglesa de l'almirall Richard Howe durant el bloqueig de Gibraltar. La Guerra acabà poc després amb la firma de Pau per la que Espanya recobrava l'illa de Menorca i la Florida. Els seus serveis serien premiats consecutivament amb el grau de Director General de la Armada i el de Capità General.

IX. Félix O'Neill i Varela (1796-1812)

El darrer Comanador de Bétera era fill de Fèlix O'neill i Oneyll, Tinent General de tots els Exèrcits de Sa Magestad, descendent d'una família que provenia d'un rei d'Irlanda.

Carles IV el concedí la dignitat de Comanador el 5 de desembre de 1796, amb una pensió de 6.600 reials. Un any més tard feia petició a la santa seu la Bula papal per la comanda de Bétera que se li havia concedit.

Havia seguit tinent del regiment Iberia, però en 1781 era transferit al cos de l'Armada per a continuar la seua carrera en la institució naval.

Sent capità de navilis de Sa Majestat, realitzà diverses campanyes pel Mediterrani. En la de 1789 comanà una esquadra que partí de Cartagena, en la que participava la fragata “Dorotea” on estava destinat l'infant de marina José Francisco de San Martín, que amb el temps esdevindria el “Liberador”, una de les dos figures claus en les guerres de la independència hispanoamericana. En juliol d'aquell any, apressà un baixell corsari anglès en el cap Tiñoso i dies després sostingué un combat amb navilis també anglesos. La

mateixa divisió, en arribar a la ciutat de Toló (França) es trobà amb l'esquadra francesa a punt de marxar cap Egipte per iniciar la conquesta i lluita contra els anglesos. La partida estava controlada pel mateix Napoleó Bonaparte, O'Neylle va complimentar al general francès amb salves de canons, i este es mostrà molt content pel gest, tant que el va convidar a incorporar-se a la seua empresa.

CONSIDERACIÓ FINAL

Com queda dit, la Batllia s'en-carregà de rebre les rendes de les comandes de les Ordes de cavalleria al Regne de València en nom dels Reis, fent innecessària la figura del Comanador. Això va ser així fins la desamortització de 1855, que les va fer desaparèixer. Tot i que varen reviscolar les Ordes posteriorment, perderen gran part del seu caràcter genuí, conservant sols el sentit religiós, a la vegada que

transformades en institucions honorífiques lligades a famílies aristocràtiques –el rei d'Espanya és actualment el Gran Mestre de totes les Ordes de cavalleria–.

En definitiva, al llarg d'esta comunicació, hem pogut convèncer-nos que la influència de l'Orde de Calatrava a Bétera fou més dilatada (uns 600 anys) del que pensaven, fins i tot ens hem adonat que va mantindre un poder superior a la dels propis barons. Per suposat, el Municipi no ha passat pàgina sobre esta part històrica, i hui dia apareix representada l'Orde en el nostre escut a través del seu símbol principal, la creu flordelisada (flor de Lis) roja.

Però s'ha comés una errada de gros calibre que haurà de ser corregida sense dilació. La creu de Calatrava que exhibeix nostre flamant escut és de color grisenc, no roig (en la terminologia heràldica, de *gules*) com caldria esperar. El perquè d'això té una

explicació. En el 1955 es publicava el llibre, *Bétera, mi pueblo*, de Vicente Badía Marín, i en la pàgina set apareix la il·lustració de l'escut que feia poc aprovat per la corporació municipal. Per algun motiu desconegut, es va deixar sense acolorir la creu. En un principi, com es tractava de crear els segells per estampar els documents oficials, gens importava els colors dels detalls. L'equívoc es va produir a l'editar els llibrets de festa d'agost i altres publicacions municipals; tot i que inicialment apareixien reproduccions de la referida il·lustració, més endavant es volgué donar color, passant d'un a altre fins que es va assentar l'actual, oficialment donat per bo per l'Ajuntament.

No cal dir-ho: en nom de la veritat històrica, és inexcusable i inajornable, que en el escut de Bétera la creu lliücsa en roig, normalitzant en el mateix sentit els que s'exhibeixen arreu el municipi.

L'escut al llibre "Bétera, mi pueblo"

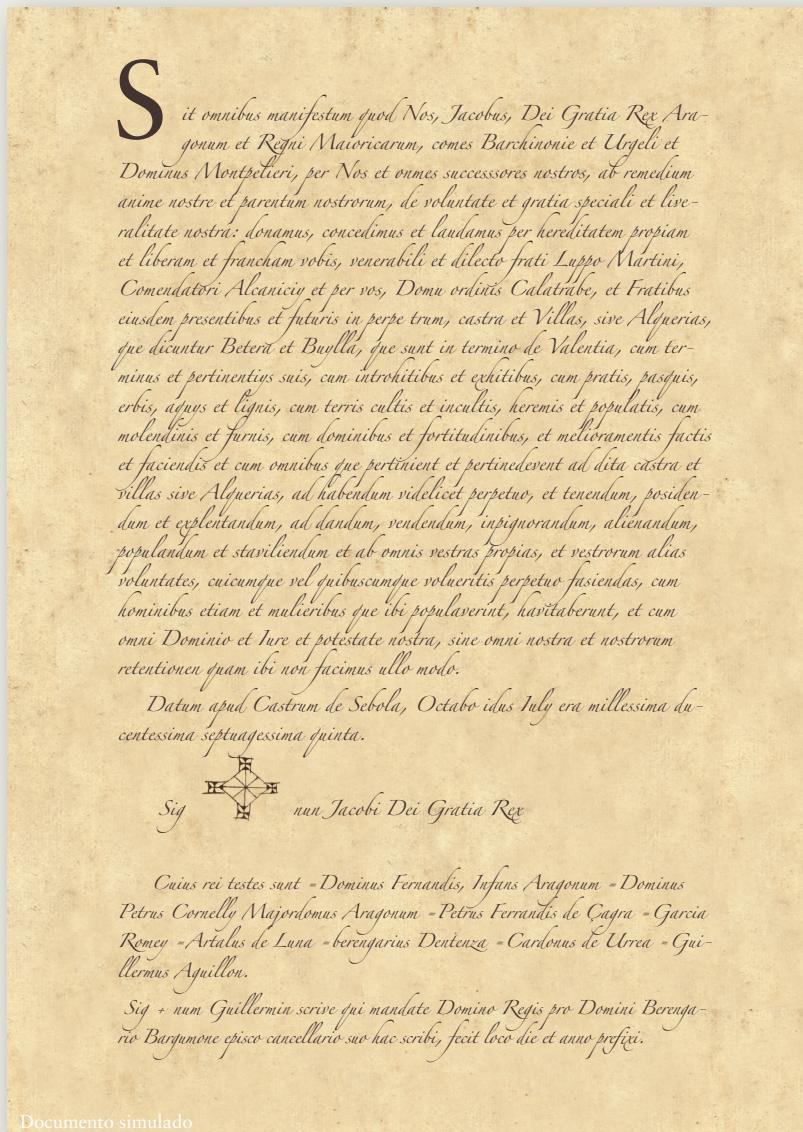

L'escut en l'actualitat

L'escut com ha de ser

DOCUMENTS

1.

CARTA DEL REPARTIMENT DE BÉTERA I BUILLA.

Jaume I, 8 de juliol de 1237

TRADUCCIÓ DE L'AUTOR:

Sia manifest a tothom com Nos, Jaume, per la gràcia de Déu rei d'Aragó [...] en Nostre nom i en el de tots els nostres successors, de bon grat, voluntat pròpia, gràcia especial i per la Nostra afabilitat: vos donem, concedim i atorguem en franca propietat a vos venerable i dilecta fra Lope Martínez, comanador d'Alcanyís, i per a vos Mestre de l'Ordre de Calatrava i a quants vos succeeixen, per a sempre els castells i viles o alqueries que s'anomenen Bétera i Bofilla, situades al terme de València, amb els seus territoris i pertinències, entrades i eixides, prats, pastos, herbes, aigües i llenyes. Amb les terres cultivades i sense cultivar, erms i despoblats; com molins, forns, cases, fortificacions i altres edificis annexos i tot el que pertany a dits castells, viles o alqueries, per a que ho doneu, empenyeu, alieneu, pobleu i estableu i per a que despongueu perpètuament de tot això a favor de qui o quins vulgueu, segons la vostra voluntat i la dels vostres successors, i fins i tot el mateix amb els homes i dones que hi poblen i visquen amb tot el domini i dret, quedant en la nostra potestat i en la dels nostres descendents la retenció de quant ací no fem concessió.

Data al Puig del castell de Sebola a 8 de juliol.

[A.R.V. Escrivania de Cambra, 38, any 1746 (còpia d'un trasllat de 1577 i este d'altre de 1287) ff.50.51.]

2.

AUTORIZACIÓ REIAL A
L'ORDE DE CALATRAVA
PER A EXPULSAR ALS
MUDÈJARS DE BÉTERA I
BOFILLA I REPOBLAR-LES DE
CRISTIANS.

Any 1347

Nos, Petrus, et cetera, quia dandum per venerabilem et dilectum nostrum fratrem Alfonsum Petri, magistrum ordinis milicie Calatrave, nobis supplicium extitit ut, cum sarracenos suos locorum de Bétera et de Bofilla, qui sunt dicti ordini, expellere intendant a locis ipsis, ut ab eisdem secta sordidissima Mahometani totalites evellatur et nomine Altissim ad eius laudem in locis predictus christiani valeant proclamare et per eosdem christianos populari, nostrum assensum debitum prestaremus statutis, ordinacionibus vel mandatis in aliquo non obstantibus, ideo cum presenti littera vobis, dicto magistro, plenam per presentes conferimus potestatem quod supradictos sarracenos locorum de Bétera et de Bofilla possitis expellere a locis ipsis ipsaque loca per christianos populare, prout vobis bene vissum fuerint, valeatis, quibus cunque privilegiis ac provisionibus regalibus per nos vel predecessores nostros eisdem sarracenis regni Valentia concessis nec etiam provisiō nostras super edita sive facta sarraceni ipsis, quod eos ab ipsis regno vicere non valeremus, absistentibus multo modo. In cuius res testimonium presentem fieri iussius nostro sigillo manitam.

Data Cesaraugusta, nono Kalendas novembbris, anno Domini M^oCCC^oXL septimo. Vedit Arnaldus I.

Martinus Petri Peregrini, mandate regio facto per vicecancellarius.

Documento simulado

TRADUCCIÓ DE L'AUTOR:

Nos Pere, etcétera... puesto que hace algún tiempo, en nombre del venerable y dilecto nuestro, fray Alfonso Petri, maestre de la Orden militar de Calatrava, nos suplicaba sacar fuera cuando antes de sus lugares a los sarracenos de Bétera y de Bofilla, pertenecientes a dicha Orden, proponiendo expulsarlos personalmente de los lugares, así como de erradicar la despreciable secta mahometana en su totalidad en nombre del Altísimo, que siempre sea alabado, para que en los predichos lugares el cristianismo impere y puedan ser poblados por cristianos. Habida cuenta de nuestra aceptación, otorgo la siguiente disposición mandando y ordenando, sin que nada se pueda oponer a ello, y mediante la presente carta, a vos dicho maestre, el conferiros plena potestad para que los sobredichos sarracenos de los lugares de Bétera y de Bofilla sean expelidos y que, al mismo tiempo, podáis poblar esos lugares de cristianos en la medida que os sea posible, sirviéndoos de cualquier privilegio o provisión real nuestra o la de nuestros predecessores sobre los sarracenos del reino de Valencia concedida hasta el momento o, incluso, de provisión nuestra emitida o ejecutada sobre los mismos sarracenos, sin que por ello deje de seguir siendo válida en todo el Reino, renunciando vos a actuar de otro modo. En testimonio de lo presente hacemos pender nuestro sello.

Dada en Zaragoza, a nueve días de las Calendas de noviembre, año del Señor 1347.]

[A.C.A. Cancillería R. 884, f.30v. y 62r.].

Sea manifiesta cosa a todos quantos aquesta presente carta viere, como nos don Gonzalvo Munyoz, por la gracia de Dios maestre de la cavalleria de la Orden de Calatrava, entendiendo e cognosciendo que vos, noble don Pedro Boil, senyor de Boil, por muchos agradables signos que vos havedes hecho e faceis e podedes e entendedes fazer a la dicha nuestra Orden e en remuneracion e satisfaccion dellos por que vos havedes feudo e poder, e hacemos fianza que feredes siempre en defension e amparo de los bienes e derechos pertenecientes a la dicha Orden, e por que los bienes deyuso escriptos que la dicha Orden hay en el regno de Valencia, senyorio del rey de Aragón, no pueden ser bien regidos ni administrados ni defendidos por nos, el dicho maestre e nuestros freyres, por quanto nos estando en Castilla continuamente. Havida nuestra deliberacion e tratando con los dichos dichos freyres e comendadores de la dicha Orden, estando todos llamados e ayuntados especialmente para esto en Santa Cristina, lugar del obispado e diocesi de Leon,

3.

ENTREGA EMFITÈUTICA
DE BÉTERA, XIRIVELLA,
MASSANASA I
MASSAMAGRELL PER
L'ORDE DE CALATRAVA A
PERE BOÏL I CATALINA DÍEZ
(1386).

según nos lo hazemos de uso e de costumbre de facer en semejantes cosas, e con voluntad, asentimiento e consentimiento dellos, damos e asignamos a vos, dicho noble don Pedro Boil, e a la noble dona Caterina Díez, vuestra muger, absentes, aisi como si fueredes presentes, que tengais de nos e dicha nuestra Orden, en tiempo e en nombre de censo e enfiteusi en la manera que por derecho mayor podiere valer, tiempo e censo que desuso se contiene, la casa fuerte e logares de Bétera, Massamagrell, Massanasa, Xirivella, e las casas e alquerias e censales que nos pertenecen haver en la billa de Borriana e en su termino. La qual dicha dation en censo de los suso dichos casa fuerte e lugares e casas e censales e alqueria superdichas a vos e cada uno de vos fazemos e assignamos con todos sus terminos e con toda jurisdiccion civil, casas, diezmos, tercios diezmos, huismos, fadigas, derechos e censos e peytas, demandas e todo otro pleno derecho de recibir las dichas pertenencias e rentas e cenas, huestes, cavalgadas e redencion dellas, fornos, vineas, huertas,

banyos, molinos, cofras, pesqueras, fechas o por facer; alcaydias, baylias, calonias, con todos qualesquiera otros derechos e rentas pertenecientes o que devan pertenecer a nos e a la nuestra Orden por qualquier causa, manera o razon que pueden ser dichos e nombrados. La qual dicha domacion censual facemos a vos los dichos nobles don Pedro Boil e dona Caterina Díez, vuestra muger, e cada uno de vos por nueve annos complidos e acabados, contados desde el dia que oviera la possecion dellos en adelante los primeros siguientes, en tal manera que la dicha casa fuerte e logares e alquerias e censales sobre dichos, con todas las rendas e derechos a elllas e a cada uno dellos pertenecientes e que deva pertenecer, tengades e poseades por vigor e autoritat de la dicha dacion censual por todo el tiempo de los dichos nueve annos quietamente o pacificamente, asi como nos e la dicha nuestra Orden lo poseemos e devemos poser ante esta presenta censual dacion e fue tenido e posehido por la dicha nuestra Orden e maestres della que fueron en los tiempos pasados e se devia tener e poseher. Mandando por esta presente carta a los consejos, jurados, justicias, bayles, Alaminos e Aljamas e otros qualesquiera oficiales nuestros e de la dicha nuestra Orden que agora son o han de aquí adelante e a qualquier dellos que vos dichos nobles e a cada uno de vos e a vuestro procurador en vuestro nombre, en virtud de esta obedencial e so pena de las faltas a que por tenidos a nos e a la dicha nuestra Orden que, bista esta nuestra presente carta, liberen e entreguen la bana corporal e real posesion de la dicha casa fuerte e lugares e alquerias, casas e censales sobre dichos e otras dichas quales quiera cosas pertenecientes dellos o a qualquier dellos. Et ahun por maior firmeza vuestra damos bos poder para bos los dichos nobles don Pedro Boil e dona Caterina Díez, vuestra muger, o qualquiera de bos por bos mismos o por buestro procurador, podades tomar e tomendo la posesion de todo lo supra dicho, e lanzar de la posesion a qualquier que vos resiste o contradice, faziendo bos para esto e sobre esto, si necesario fuese, nuestros procuradores. Et ahun por esta nuestra carta bos damos la posesion de todo lo supra dicho, confirmado bos poseidores en nuestro nombre. Et entregando vos la dicha casa fuerte e logares e casas e censales e alquerias en la manera que dicha es, nos por esta presente carta, definimos e quitamos a vos sobre dichos concejos, alcaydes, bailes, Alaminos e Aljamas e otros quales quiera oficiales en los dichos nuestro logares fechos e

constituidos e a qualquier dellos quales quiera pleytos e omenages e juramentos de fieldat o de otra manera qualquiera por ellos o por qualquier dellos fechos, por los quales son obligados a nos e a la dicha Orden o qualquier otra persona en nuestro nombre, una, dos o tres veces. Et que a bos los dichos nobles don Pedro Boil e dona Caterina Díez, vuestra muger, e qualquier de vos responda e secunda con todas las rendas, pechas e derechos e jurisdiccion civil que a nos e a la dicha nuestra Orden puede e debe pertenecer en qualquier manera, bien e complidamente enguisa que vos non mengue ende cosa alguna. Et otrossi queremos e por esta presente censual dacion damos e otorgamos a vos los dichos buenos nobles e a cada uno de vos que, en nuestro nombre e por nos e por virtud de la dicha censual dacion, quitades todos los sobredichos logares e alquerias e censales e casas o algunos dellos que estan empeñados e arrendados o dados o encomendados eo encensados o en otra manera enagenados por nuestros predecesores e por la dicha nuestra Orden a algunas personas. Et especialmente a N'Andreu Castellan, e a en Gozalvo Yanyez de Godey, caballeros, e a Joan de Salas e a Ramon de Palou, ciudadanos de la ciudad de Valencia, e a otras qualesquiera personas, dando a ellos o a qualquier dellos todo aquello que por derecho fuere fallado, que nos e la dicha nuestra Orden a ellos o algunos dellos estamos tomados e obligados e nos por esta presente carta transmidamos e pasamos a vos todo canon, peticiom e demanda que havemos contra dellos e contra qualquier dellos o de sus futuros. Et otrossi, damos e otorgamos a vos los dichos nobles e a qualquier de vos, las cosas suso contenidas en la forma e manera en esta nuestra presente censual dacion contenida de tal forma e condicion que vos o alguno de vos non podades en alguna manera vender, dar, enagenar, tributar, enpenyar, trocar ny canviar ny en otra persona trasmudar la dicha casa fuerte e logares e casas e censales o algunas suso dichas ny algunas dellas o en caso que lo feresedes no bale. Et que por este mismo hecho, esta nuestra carta e dacion censual sea parva, rata, e bana, asi como sino fuese fecha. Otrossi, que sea pingüe todo quanto contiene este contrato e dacion censual e lo que en el se consigne fuere hecho. Mas que bos los sobre dichos seades tenidos e obligados de quitar la dicha casa fuerte e logares e alquerias, casas e censales sobre dichos de qualesquier personas que los tenga enagenados e arrendados o encomendados o en otra

manera qualquiera a buestra expensas, missiones e de buestros propios dineros, si por derecho fuere fallado que dineros algunos se devan pagar por ellos. Et que dades a nos e a la dicha nuestra Orden de censo e en nombre de censo e de conocimiento cada anyo, beynte e cinco florines de oro de los corrientes de Aragón por dia de nabidad, pagadores en la ciutat de Valencia. Et que pagades la primera paga el dia de nabidad primero que viene despues de la recepción de la posesion de los dichos logares. E donde adelante asi de cada anyo por el dicho dia. Et si por ventura el Rey de Aragón demandase servicio alguno a los logares que nos e nuestra Orden havemos en su regno, para en guerra o en otra manera qualquiera, que bos los dichos nobles o qualquier de bos firmades al dicho Rey e pagades en lo dicho servicio todo aquello que copiere a pagar a los dichos logares, segunt fue acostumbrado en los tiempos pasados. Es nuestra voluntad e queremos que en estos dichos logares e alquerias e casas e censales e rentas e derechos a ellos o qualquier dellos pertenecientes no se entiendan los censales o rentas que los beneficiados de las yglesias de los dichos logares o de qualquier dellos si los havíhan acostumbrado de haber en cada anyo. Otrossi, queremos e otorgamos que si por ventura paresciere que bos los dichos nobles don Pedro Boil e dona Caterina Díez, buestra muger, moriedes durante el tiempo de los dichos nueve anyos e antes que sean cumplidos e acabados, que despues de buestos dias pueda tener o tenga los dichos logares e alquerias, casas, censales suso dichos, e jurisdiccion civil e con todas las rentas e derechos hasta en complimiento de los dichos nueve anyos, el heredero o heredera que bos el dicho don Pedro Boil faciedes e nombrades en buesto testamento, en la manera e forma e con las condiciones que bos los dichos nobles o qualquier de bos los teniedes e poseiedes todos los dichos nueve ayos. Et asi queremos e otorgamos que, acabados los dichos Nueve anyos, que bos los dichos nobles don Pedro Boil e dona Caterina Díez, buestra muger, o qualquier de bos o el dicho buesto heredero de el dicho don Pedro Boil, en buesto testamento faceder e nombradero, havedes a tener los dichos logares por virtud desta dicha cenual donacion que los podades tener otros dos anyos luego siguientes, con todas las dichas rendas e derechos e otras qualesquier cosas a ellos o qualquier dellos pertenescientes e jurisdiccion civil en enmienda e satisfaccion de todo aquello que bos o qualquiera que los toviere

enpenyados o arrendados o censuados o en otra qualquier manera enagenados, e complidos los dichos nueve anyos de la dicha dación cenual e los otros dos anyos luego seguentes, que bos o qualquier de bos o el dicho buesto heredero, havedes a tenor los dichos logares en enmienda e satisfaccion de lo que espendieres en los quitar segunt dicho es desuso e que dexedes e seades tenidos e obligados a nos lexar libre e denbargadamente los dichos logares a nos e a Nuestra Orden, so pena de nos pagar por pena e en nombre de pena e interes cada dia quantos dias pasaren mille solidos de los de Aragón e todas las costas e danyos e menoscabo que por esta razon nos rescreciera, e la pena pagada o no toda via que seades tenidos e obligados de dexar a nos e a la dicha nuestra Orden los dichos logares e casas, censales e alquerias sobre dichos en el estado e manera que los rescebieredes al tiempo de la recepcion de la posesion dellos, toda excepcion postpuesta. Et ahun queremos e otorgamos que en caso que en esta nuestra presente cenual donacion por emngua del ordenanza falle sea de fecho o derecho, alguna cosa que podiese aprovechar a vos, nos por esta presente clausula lo publicamos e enmendamos que siempre sea obtenido a complimento e provecho de las cosas pertenecientes a la sobredicha cenual dacion.

Et en testimonio desto, mandamos fazer dos cartas a mas de un tenor, la una para los sobredichos nobles don Pedro Boil e dona Caterina Díez, su muger, e la otra para nos e esta es para los sobredichos nobles don Pedro Boil e su muger. Firmada de nuestro nombre e algunos de los Comendadores e caballeros de nuestra Orden, los quales rogamos e mandamos a Joan Ferrer de Guadalajara, escrivano de nuestro senyor el Rey e notario publico en todos los sus regnos, que las signare de su signo e mandamos las sellar con el sello de nuestra Orden por maior firmeza de las sobredichas cosas.

Dada en el dicho lugar de Santa Cristina, a jueves diez y seis dias del mes de agosto, año del nascimiento de nuestro senyor de mil trezentos e ochenta e seys anyos. Presentes Pedro Nunyez de Guzmán, senyor de Ballsenojo, e Rui Goncalvo de Torquemada, caballero, e Gómez Fernández, escrivano del dicho maestre; testigos que fueron a todo lo sobredicho, llamados e rogados especialmente para esto.

[A.R.V. Real 611, ff. 139-141vº, traslado del año 1389]

4.

CAPÍTOL DEFINITORI DE LA CONCÒRDIA DE 1633

Que la orden de Calatrava como mejor puede da, y concede por nueva concesión, y emphiteusi perpetua y censo enphitheutico para siempre jamas a dicho conde don Gaspar Boil de Rocafull asi en su nombre propio, como poseedor del vinculo y fideicomiso perpetuo que fundo Don Ramon Boil que llaman el vinculador, y a todos los sucesores que por tiempo fueron en el, y aquien perteneciere los bienes del dicho conde, y fuere su heredero en falta de sucesores del Maiorazgo, y aquienes del tubiere derecho titulo, y causa, conviene a saver la Baronia de Bétera, y lugares de Chirivella. Masamagrell, y Mazanasa sitos en el Reyno de València, que son los mismos que se concedieron por la orden a Don Pedro Boil, y a Doña Catalina Diaz su muger año de mil trescientos ochenta y seys para que el, y ellos, cada uno en su tiempo los tengan y gozen con todos sus derechos, y pertenencias que dieron los Señores Reyes a la dicha orden, y los que despues a aca han adquirido para que los haian y gozen en enphitheusi perpetuamente en nombre de la orden con su jurisdiccion, Regalias, Patronazgos eclesiasticos, y seglares, señorío, Basallaje, terminos, Montes, Dehesas, Prados, Pastos, yerbas, y agua desde la hoja del Arbol hasta la piedra del Rio, y con todos sus castillos casas, y edificios y todo lo demas anexo, y perteneciente en qualquier manera a la dicha Baronia, y lugares, segun y como pertenece, y puede pertenecer a la dicha orden, y asi mismo segun, y como los an tenido posehido y podido tener y poseher el dicho conde, y los Bayles y en

la via, y forma que mejor puede la dicha orden concederlo al dicho conde, y a sus sucesores en el dicho vinculo, y bienes, y mas favorable que sea al dicho conde y a sus sucesores, y herederos, y les renuncia, cede, y traspasa todos los derechos de la dicha orden, reteniendo en ella tan solamente el señorío directo maior, y al conde, y a sus sucesores en el dicho vinculo; y en falta dellos a sus herederos, y a quien del hubiere titulo, y causa, y derecho les quede el util enteramente y el directo por menor sobre las tierras y casas que hay en los terminos de dicha Baronia, y lugares que posehen los vecinos y vasallos, y terratenientes, de que no ha de tener ni gozar la dicha orden, otro fruto, ni aprovechamiento mas que la prheminencia del dicho señorío directo por maior, y los seiscientos ducados en cada año que se reserva por canon y pensión de esta enphitheusis sobre la dicha Baronia, y lugares, que le han de pagar a la dicha orden, y al Comendador el dicho conde, y los sucesores en dicho vinculo, y despues de ello sus herederos, y mas las treinta y cinco libras cada año que se han de pagar al Prior de Santa Maria de Calatrava de València, segun que lo uno. Y lo otro adelante hiva declarado, y se encarga al conde, sucesores, y posehedores de dichos lugares que cuiden de ellos y lo mejoren del modo, y forma que les pareciere a los dichos posehedores, para que asi en la estimación como en su valor, y renta vaian en aumento, que en disminucion.

[A.R.V. Real Audiencia EE.CC. exp.38, 1.746]

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO A. BERZOSA, Jorge; PONS CAMPOS, Juan M. Junta de Montes y Señorío Territorial de Bétera, su historia, su obra (1878-2004). Junta de MM. y Señorío Territorial de Bétera. Gráficas Hurtado S.L. 256pp. Valencia 2004.
- ÁLVAREZ-COCA, M. Jesús. Los fondos de las órdenes militares en el A.H.N. *Boletín de la Asociación Española de Archiveros, museólogos y documentalistas* (ANABAAD), XLVI (1961), 1, pp. 95-118
- ARAGÓ, A.; TRENCHS, J. Los registros de Caballería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios. *Anali de la ecuola...* 1972
- AUREA JAVIERRE MUR (y G. DEL ARROYO, Consuelo, -Catálogo referente a los conventos de... Calatrava... que se conservan en el Archivo del Consejo de las O'rdenes Militares, Madrid 1958
- CABANES PECOURT, M. Desamparados, Las Órdenes militares en el Reino de Valencia. *Hispania*, 113, 1969
- CARUANA GÓMEZ DE BARREDA, J. La Orden de Calatrava en Alcañiz. *Teruel*, 8, 1952
- CUARTERO HUERTA, Baltasar. Índice de la colección de Don Luis Salazar y Castro (Real Academia de la Historia de Madrid). Vol. XXII (1958); Vol. XXIII (1959); Vol. XXIV (1959); Vol. XXVI (1960),
- DEFINICIONES DE LA ORDEN Y CAVALLERIA DE CALATRAVA CONFORME AL CAPÍTULO GENERAL CELEBRADO EN MADRID, AÑO MDC. Valladolid, Luis Sánchez, 20 +456 pp. 1603-1604.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, Francisco. *La Orden militar de Calatrava en el siglo XVI*. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 428 pp. 1992.
- FERRÀ SALVADOR, V. *Presencia de la Orden militar de Calatrava en el Reino de Valencia*. 1964
- FERRER I MALLOL, Mª. Teresa. *Els sarraïns de la Corona catalana-aragonesa en el segle XIV. Segregació i discriminació*. Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, 427 pp. 1987.
- FRANCO SILVA, Alfonso. "Rentas y vasallos de las órdenes militares de Santiago y Calatrava en la Corona de Aragón durante el siglo xv". *Anuario de Estudios Medievales*, 18, pp.511-523. Barcelona 1988.
- GIMENO SANFELIU, M. Jesús. "El proceso de vinculación de las baronías de los Casalduch, (Castelló, siglos XVI-XVII)", *Institucions Catalanes*, II, 279-287. 1993
- GÓMEZ CENURIÓN, José. *Jovellanos y las Órdenes Militares*, Boletín de la Real Academia de la Historia, vol.61 (1912).
- GUILLAMAS GALINDO, Manuel. *De las Órdenes militares de Santiago, Alcántara, Caalatrava y Montesa*. Madrid 1852, 398pp.
- GUILLAMAS GALINDO, Manuel. *De las Órdenes militares de Santiago, Alcántara, Caalatrava y Montesa*. Madrid 1852, 398pp
- HECHO QUE SE REPRESENTA POR PARTE DE DON GUILLEN BOIL DE ROCAFULL, PARA QUE CONSTE, QUE ES EL SUCESSOR LEGITIMO EN LA BARONÍA DE BETERA, Y LUGARES DE CHIRVELLA, Y MAÇANAÇA, EN VIRTUD DEL CONTRATO DE LAS OCHO VIDAS QUE HIZO LA RELIGIÓN DE CALATRAVA CON DON RAMÓN BOIL EL TERCERO Y ULTIMO POSSEEDOR. Opúsculo impreso, inserto en el manuscrito 3.278 de la Biblioteca Nacional de Madrid, 11 ff.
- KELLENBENZ, Hriman. El valor de las rentas de las Ecominedas ca- latravas entre 1523 y 1573. *Anuario de Historia Económica y Social*, 1968, p.584-598
- LADER QUESADA, Miguel. Algunos datos para la historia económica de las Órdenes militares de Santiago y Calatrava en el siglo XV. *Hispania*, 116
- LOMAS. *Historiografía de las Órdenes militares en España*. 1976
- MONTOSO DÍAZ (et alters). *La Orden de Calatrava*. VIII centenario. 1957
- OLmos CANALDA, Elías. *Índice de los pergaminos de la catedral de Valencia*. Valencia, Semana Gráfica, 1.344 pp. 1961
- ORTEGA CORTÉS; ÁLVAREZ DE BAQUEMADA; ORTEGA ZÚÑIGA. *Bularium ordinis militiae de Calatravae*. Madrid 1761 y facsímil de 1981.
- RADES ANDRADA, Francisco (et alters). *Crónica de las tres Órdenes de Cavallerías*. 1572
- SANCHIS SIVERA, José. *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la Diócesis de Valencia*. Valencia, Casa de Beneficiencia, tipología moderna a cargo de Miguel Gimeno, 456 pp. 1922.
- SERRANO, Luciano. *Archivo de la embajada de España cerca de la Santa Sede. Índice analítico de documentos*. Vol. II y II. Roma 1915-1935.
- TRENCS, José. "La diócesis de Valencia (1342-1347) a través de las súplicas de Clemente VI". *Hispania Sacra*, XXXII, pp.353-374. 1980.
- UHAGÓN, F. R. de "índice de los documentos de la Orden militar de Calatrava". *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXXV. Madrid 1899.